

Om Artilleriet i de danske Hære i det 16. Aarhundrede.

Af

Emil Madsen.

Medens Forholdene for Fodfolkets og Rytteriets Vedkommende i det 16. Aarhundrede endnu ikke vare videre fremskredne, hvad Udrustningen angik, end at man hovedsagelig troede at kunne overlade det til den enkelte Mand selv at anskaffe, hvad han behøvede i Krig, vare Forholdene i Artilleriet anderledes, idet Materiellet i denne Vaabenart paa Grund af sin Kostbarhed og Hestene paa Grund af deres Talrighed ikke kunde anskaffes af Soldaterne selv. Hertil kom, at det enkelte Stykke Skyts til sin Betjening ligesom nu fordrede en Samvirken af flere Personer.

Dette betingede en vis Ordning; men denne var dog ikke saaledes som i Fodfolket og Rytteriet i og for sig given i Hovedtrækkene. Den kunde foretages paa flere Maader og skiftede, alt som Materiellets Udvikling skred frem.

Der fordredes allerede paa et lavere Udviklingstrin ikke alene et Betjeningspersonale, bestaaende af Soldater,

som forstod at bruge det færdige Vaaben, men tillige Haandværkere, der kunde vedligeholde det og foretage de særlige Arbejder, som det Materiel, der henhørte under Artilleriet, krævede i forskellige Tilfælde. Dette Materiel var derhos af en særdeles mangfoldig Art. Det omfattede ikke alene Skytset og hvad der hørte til dette i egentlig Forstand; men alt, hvad der nu henregnes til Ingeniørvirksomheden, varetoges af Artilleriet, og der var ikke som nu til Dags udskilt i særlige Afdelinger, hvad der behøvedes for i Felten at skaffe Erstatning af Ammunition og Vaaben til Fodfolket og Rytteriet.

Endvidere vare Land- og Søartilleriet ikke adskilte. Det hele, vidtløftige Materiel kunde ikke til Veje bringes i sidste Øjeblik ved Udbrudet af en Krig. Det maatte have til Stede forud i alt væsentligt allerede i Fredstid. Hvilken Bestemmelse Materiellet end havde, om det skulde anvendes paa Stedet ved en Fæstnings Forsvar eller uden for Stedet som Feltartilleri, om Bord i Krigsskibe eller ved Angreb paa Befæstninger, saa maatte det dog have, vedligeholdes og passes alt i Fredstid, og det belingede saaledes, i Modsætning til hvad der fandt Sted ved Fodfolket og Rytteriet, ikke blot en Krigsordning, men tillige en Fredsordning, i hvilken en Del af de Soldater og Haandværkere, der skulde virke i Krigen, vare til Stede.

Nu indtraf tillige i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede den bekendte store og mærkelige Overgang fra Middelalderens sammensatte, oftest ved Smedning fremstillede Bagladeskyts til den nyere Tids Forladeskyts, som maatte tilvirkes i ét Stykke ved Støbning, tilligemed mange Forbedringer i Beskaffenhed og Form af Krudt, Kugler og Skytsunderlag. Artilleriet, der i Middelalderen kun havde

spillet en temmelig underordnet Rolle i Kampene baade til Lands og til Søs, voksede herved overordentlig stærkt i Betydning. Der fordredes en stedse større Mængde af Skyts og andet Materiel, og samtidig steg selvfølgelig Kravene til Talrigheden og Dygtigheden af Personellet.

Ved Slutningen af Middelalderen var Krigsmagten hovedsagelig national og udrededes af de enkelte Stænder. Befæstningerne vare dels Kronens og Kongens Slotte, dels enkelte Byer og et Antal af Gaarde og Borge, og det til disses Forsvar fornødne Materiel udrededes og ejedes tilsvarende dels af Kronen og Kongen, dels af vedkommende Borgere, Adelsmænd og Gejstlige. De samme drog tillige Omsorg for Tilvejebringelsen af det Personel, der i Fredstid og Krigstid skulde anvendes ved Skytset, baade til Lands og Vands, idet ogsaa Udredelsen af de Skibe, paa hvilke det efter Omstændighederne skulde anvendes, paahvilede dem. Dog optraadte Kongen ikke i Reglen som umiddelbart virkende i disse Sager, hverken paa Kronens eller egne Vegne, idet de Lensmænd, som Slottene vare betroede, som oftest selv drog Omsorg for alle Enkeltheder.

I samtlige disse Henseender voldte Reformationen i Forbindelse med Udviklingen af Materiellet store Forandringer, der herhjemme som andetsteds gradvis gjorde sig gældende. Ved Bispegodsets Inddragelse under Kronen bortfaldt væsentligt den Andel i Udredningen, som Gejstlige hidtil havde haft, og det blev alene Kongen med hans Lensmænd, visse Købstæders Borgere og nogle Adelsmænd, som forbleve i Besiddelse af Artilleri. Samtidig bevirkede Kjøbenhavns voksende Betydning, at Kongen ved Stadens Overgivelse 1536 forlangte at blive Herre over dens Befæstning og det til samme hørende

Skyts, og Kjøbenhavn ophørte derved at kunne henregnes til de Byer, hvis Borgere besad Artilleri. Snart derefter stillede det sig overhovedet vanskeligere for Købstadborgere og for Adelsmænd at følge med i Udviklingen; thi den nyere Art Skyts kunde i længere Tid kun fremstilles af Bronze, og det blev herved saa kostbart, at det ikke blev muligt for de ovennævnte at afholde de Udgifter, som krævedes ikke alene til selve Skytset og dets Personel, men tillige til de Omdannelser, som dets almindeligere Benyttelse nødvendiggjorde i Bygningsmaaden baade af Befæstningerne og af Skibene. Vel blev det i det 16. Aarhundredes anden Halvdel muligt ogsaa at bringe Skyts til Veje ved Støbning af Jærn, men ved den store Mængde, i hvilket Skytset behøvedes baade til Befæstningerne og til Skibene, forandrede dette ikke Sagen meget, og i Hovedsagen blev det fra denne Tid Kongen alene, som formaaede at til Veje bringe det hele Artilleri, der behøvedes til Lands og til Vands, samt at til Veje bringe Orlogsskibe og Befæstningers hensigtssvarende Omdannelse.

Alt som denne Udvikling foregik, forringedes efterhaanden ogsaa Lensmændenes Andel i Styringen af Artillerisager. De havde vel endnu ved Slutningen af Aarhundredet til Dels at drage Omsorg for at skaffe det Personel, som behøvedes i den dem betroede Befæstning; men hvor Befæstningen ansaas for at være af større Betydning, som for Eks. Kronborg, overtog Kongen ogsaa de fleste Enkeltheder i saa Henseende, og Materiellets Anskaffelse blev overalt væsentlig Kongens Sag. I de befæstede Byer vedblev vel Borgerne at maatte bære i det mindste en stor Del af Byrderne ved Befæstningens Omdannelse og Vedligeholdelse, og Borgerne stil-

lede en stor Del af det Personel, som behøvedes ved et Forsvar; men selve Skytset betragtedes mere og mere som tilhørende Kongen og anskaffedes af ham, hvorhos Styringen af de Anliggender, der angik samme, mere og mere gled bort fra Borgerne og kom hen under Kongen, der styrede dem til Dels ved Hjælp af den Lensmand, der havde faaet Befalingsmyndighed over Byen. Det blev saaledes alt i Aarhundredets anden Halvdel kun det kongelige Artilleri, som egentlig er at tage i Betragtning.

Omdannelserne af Materiellet ere saa omstændelig behandlede af andre¹⁾, at de her hovedsagelig kunne forbigaaes, og Betragtningen af Artilleriets Forhold indskrænkes til omtrent kun at gælde Personellet.

Dette synes fra først af ikke at have været synderlig stort i Fredstid hverken det ene eller andet Sted. Angaaende Købstæderne synes der ikke at forekomme Optegnelser, som nærmere belyse Forholdene. Mønstrings- og Takseringslisterne angive kun, hvad den paa-gældende By skulde stille af Fodfolk, og det er formentlig ved Afgivelse herfra, at man har faaet det til Artilleriet fornødne Mandskab, for saa vidt Materiellets Pasning og Brug var betroet Borgerne. For Adelsgaardenes Vedkommende findes der næppe tilstrækkelige Oplysninger²⁾. Af de paa Gaardene holdte Folk er der formentlig udtaget, hvad der behøvedes, saa længe der fandtes Artilleri paa vedkommende Borg eller Gaard.

¹⁾ Særlig Otto Blom, *Kristian den fjerdes Artilleri*, Kjøbenhavn 1877, og *Jældre danske Metal- og Jern-Stykker*, Kjøbenhavn 1889—1891.

²⁾ Artilleripersonale er saaledes ikke særlig anført blandt den Besætning paa en Adelsmands Gaard, der findes optegnet i Allen, *De tre nord. Rigers Hist.* IV. 1. 175.

Om Forholdene paa de kongelige Slotte haves der derimod enkelte Oplysninger, og disse pege hen paa, at de Bøsseskytter eller Artillerister, som i Fredstid skulde forefindes paa det paagældende Slot, ikke vare talrige i Aarhundredets første Halvdel. Eksempelvis kan nævnes, at der i en Slags Bestalling af 8. Novb. 1540 for Reinold v. Hedensdorf om at antage Krigsfolk i Aarssold til Slottet Elnbogen (Malmøhus) findes udtalt, at Besætningen skulde udgøre 50 Mand, hvoriblandt 7 Bøsseskytter¹⁾, og at det samme Aar bestemtes, at der paa Dragsholm skulde være 6 og paa Vordingborg 10²⁾.

Paa Kjøbenhavns Slot, der maa betragtes som det Sted, hvor det væsentligste af Materiellet fandtes i Begyndelsen af Aarhundredet, har der næppe fra først af været andre Forhold til Stede end paa Slottene udenfor Kjøbenhavn. Senere, da Christian III havde tilvejebragt et ret betydeligt Artillerimateriel allerede til Brug under Grevens Fejde, derpaa ved Kjøbenhavns Overgivelse var kommen i Besiddelse af mere Skyts og endelig havde lade støbe en Del i Kjøbenhavn og Flensborg, maa Kravene baade til det kongelige Artilleris Personel og til et passende Opbevaringssted for dets Materiel være voksede.

Kravene til det sidstnævnte tilfredsstilledes indtil videre ved Bygningen af et Tøjhus ved Kjøbenhavns Slot³⁾, som blev Opbevaringsstedet baade for det Artillerimateriel, som Kongen da var i Besiddelse af, og den Forøgelse, der skaffedes dette ved indenlandsk Tilvirk-

---

¹⁾ Rigsark. Tyske Kanc. (fra Danske Samlinger).

²⁾ Erslev og Møllerup, D. Kancellireg. 143, 144.

³⁾ Jvf. herom Otto Blom, Kristian den fjerdes Artilleri, 3 flg. og Afh. i Hist. Tidsskr. 6. I. 558 flg.

ning og Indkøb i Udlandet. Dette Tøjhus synes efter Datidens Forhold at have været ret rummeligt, men at man dog ikke har tænkt sig, at Udviklingen paa Materiellets Omraade vilde gaa saa hurtigt, som det blev Tilfældet, især da Udredningen af Krigsskibe af andre end Kongen ophørte, synes at fremgaa deraf, at Lofferne i det Tøjhus, der befaledes bygget 1550, nærmest tænkes benyttede til Oplag af Korn, som fra Lenene eller paa anden Maade kom ind til Slottet.

Svarende til dette Standpunkt var Antallet af det Personel, som var fast antaget til at passe Materiellet i Fredstid og efter Omstændighederne rykke ud med Skytset, især til Søs, heller ikke talrigt endnu i Christian III's Tid.

Den vigtigste Person ved Artilleriet i Kjøbenhavn var den saakaldte Arkelimester¹⁾, der som Bøsseskytternes Foresatte ledede Vedligeholdelsen af Materiellet og overhovedet de Arbejder, der forefaldt ved samme. Den første, der maa antages at have beklædt denne Stilling ved Kongens Artilleri, er Wulf Ulenborst, der var Arkelimester ved Christian III's Felthær mindst fra 1534²⁾. Medens denne Betegnelse eller lignende alt førend Christian III's Tid jævnlig anvendtes paa den øverstbefalende ved Artilleriet i Krig til Lands, som det vil blive om-

¹⁾ Ordet Arkeli betegner i Reglen i hin Tids Sprog Artillerimateriellet, sjældnere Opbevaringsstedet for samme, idet den almindelig forekommende Betegnelse for dette er „Tøjhus“. Enkelte Gange, især under Frederik II, findes Betegnelsen „Tøjmester“ brugt istedetfor „Arkelimester“; men den sidste Betegnelse vedblev dog at være den almindelige i det hele Aarhundrede paa den Person, der var Bøsseskytternes Foresatte og havde Artillerimateriellet i Varetagt i Fredstid.

²⁾ Om denne Mand, hvis Navn findes skrevet paa mange, indbyrdes afvigende Maader, se D. Mag. 4. III. 81. Anm. 3.

handlet i det følgende, er den da næppe tillige brugt om den, der i Fredstid paa et eller andet Slot særlig havde Befaling over Bøsseskytterne. Saa længe mange andre end Kongen deltog i Udredningen af Artilleri, og der af Materiel derfor næppe fandtes mere paa Kjøbenhavns Slot end paa de vigtigste andre Slotte, og Bøsseskytternes Antal i Fredstid kun var ringe, har man vistnok i Stedet for en Arkelimester kun haft, hvad vi nu vilde kalde en Formand for Bøsseskytterne. Efter Kjøbenhavns Overgivelse vedblev Wulf Ulenborst at være i Kongens Tjeneste indtil 1540, da han synes at være traadt ud af Virksomhed, idet han da fik Bestalling for 3 Aar som Kongens „Tjener“ med 50 Gylden om Aaret og Forpligtelse til at lade sig bruge i Krigssager¹⁾, og samme Aar Heinrich v. Husum blev antagen som Kongens „Artlareymeister“ med Forpligtelse at bo i Kjøbenhavn, eller hvor man behøvede ham, varetage Skytset og lade sig bruge i Krig. Hans Bestalling fornyedes 1541¹⁾. Efter ham findes ingen tilsvarende Person nævnt førend 1550, da Herman Jeger fik Bestalling som Arkeli- eller Tøjmester. Han forpligtedes til at holde Skytset m. v. i god Stand, samt til at hemmeligholde alt, hvad der vedrørte de ham betroede Beholdninger, hvorhos han fik Ret til at befale over Bøsseskytterne og Straffemyndighed med Hensyn til dem²⁾. 1555 blev han ansat for Livstid³⁾. Han nævnes i Rentemesterregnskaberne sidste Gang som staaende i Aarssold Mikkelsdag 1565 og synes da at være bleven udkommanderet, idet der

1) Bestallingsreg. 1540—44. 11 b, 16 flg. Ulenhorst fik atter Bestalling 1544 som „Tjener“ og 1546 som Hovedsmand.

2) Bestallingsreg. 1545—54. 102.

3) Bestallingsreg. 1555—73. 79 b.

blandt Artilleristerne i Maanedssold ved Varberg nævnes en „Mester Herman“, medens „Mester Rolf“ nævnes ved Tøjhuset omtrent fra Foraaret 1566¹⁾. For denne, Rudolf v. Deventer, der var bleven ansat i Kongens Tjeneste som Krudtmager og Bøsseskytte 1563, men kort efter anvendtes som Hverver²⁾ og i Syvaarskrigen, er der dog ikke forefundet nogen Bestalling ældre end 1569, skønt han alt 1567 og 1568 ses at have været til Stede i Tøjhuset som Arkelimester³⁾. Efter Rudolf v. Deventers Død, der synes at være indtruffen 1586, blev Frans v. Zelle Arkelimester⁴⁾. Ved dennes Død eller Sygdom c. 1593 blev det overdraget Skibsarkelimester Frans Davidsen midlertidig at varetage Kongens Arkeli og Tøjhus ved Kjøbenhavns Slot⁵⁾, og kort derefter ansattes Matthias Kirckmann i den ledig blevene Plads. Hans Bestalling fornyedes Aar 1600⁶⁾.

¹⁾ Det synes, at Herman Jeger atter har gjort Tjeneste i Tøjhuset en kort Tid, idet der i Rentemesterregnskab 1570, 243 findes Udgift til Salpeter, modtaget baade af „Herman Arkelimester“ og af „Rolf Tøjmester“.

²⁾ 13. April 1563 (Kanc. Brevb.); Joakim Beks Regnskab 29. Sept. 1562 til 29. Sept. 1563. 87 b.

³⁾ Bestallingsreg. 1555—73. 279 b; Joakim Beks Regnskab 1566—67. 129; Ejler Grubbes Regnskab 1567. 175.

⁴⁾ Rentemesterregnskab 1. Jan. til 8. Maj 1587. 121. — Han fik Bestalling som Fyrværker 28. Juli 1577 (Sj. Rg.) og kan være den samme Fyrværker, der blev antagen 1573 til ogsaa at forfærdige Skytsunderlag (6., 21. Juni 1573, Kanc. Brevb.).

⁵⁾ Rentemesterregnskab 1. Maj 1595 til 1. Maj 1596. 205. — I Frederik II's Tid findes Titlen Arkelimester overført til ogsaa at betegne den Mand, som om Bord paa hvert Orlogsskib havde Artillerimateriellet i Varetægt. Den Frans v. Atke, der aflagde Tøjhusregnskab for Aaret 1592, maa være den samme som Frans Davidsen og er saaledes en anden end Frans v. Zelle (jvf. Otto Blom, Kristian den fjerdes Artilleri, 23 og 347).

⁶⁾ Rentemesterregnskab 1. Maj 1594 til 1. Maj 1595. 374; 9. Dec. 1600 (Sj. Reg.).

Arkelimestrene havde en særdeles vellønnet Stilling. De fik vel i Reglen fra først af kun et Pengevederlag af 100 Daler, men dette forhøjedes for flere snart til 300, hvorhos der tildeltes dem Klædning, Underholdsmidler, fri Bolig m. m. Matthias Kirckmann findes tillige opført blandt Hoftjenerne.

Foruden Arkelimesteren fandtes der i det mindste fra 1556 ved Tøjhuset i Kjøbenhavn en Fyrværker, hvis særlige Omraade var Tilberedelsen af Brandkugler og lignende Sager, hvilke den Gang i Almindelighed kaldtes Fyrværk. I de Rentemesterregnskaber, som ere ældre end 1557, nævnes ingen Fyrværker. 1556 fik dog Herman v. Halle Bestalling som Bøssemester og Fyrværker, og han skulde da for sin egen Person have frit Bord ved Hofiet, naar han havde Forretninger dær¹⁾. I Rentemesterregnskabet for 1567 findes han optegnet blandt Hoftjenerne; men noget efter ophørte dette atter. Fyrværkerbestillingen vedblev at bestaa i den hele paafølgende Del af Aarhundredet.

Foruden Fyrværkeren henregnedes Krudtmageren og Teltmageren i den største Del af Aarhundredet til Arkeliets Personale, om de end indtog mere selvstændige Stillinger. Henimod Slutningen af samme findes de opførte blandt Hoftjenerne og henhørte da ikke længer til hint²⁾.

Fra 1567 forekommer en Arkeliskriver, derhos i Slutningen af Aarhundredet en Profos, og de saaledes nævnte mere overordnede Personers Antal forøgedes derefter ikke i det her omhandlede Tidsrum.

¹⁾ Bestallingsreg. 1555—73. 75 b.

²⁾ Jvf. om disse Emil Madsen, Studier over Danmarks Hærvæsen i det 16. Aarh. 124, 134 flg.

Det underordnede Personale kaldtes under ét Bøsseskytter, hvilken særlig Bestilling den enkelte end havde at varetage. I Udlandet skelnedes i Almindelighed i hin Tid mellem Bøsssemestre, der indtog en noget højere Stilling, og Bøsseskytter. Denne Gradforskul anvendtes ikke herhjemme. Betegnelsen Bøsssemester træffes nogle Gange i Udfærdigelser paa tysk fra Christian III's Tid, men ellers næppe, førend i de Aar 1600 udstedte Artikler for Bøsssemestre¹⁾, i hvilke dog dette Ord kun synes brugt i ren Almindelighed i Stedet for Bøsseskytter. Derimod findes i Frederik II's Tid Betegnelserne Kartoveskytter og Halvslangeskytter undertiden brugte om dem, der i Krigstid betjente visse Stykker af det svære Skyts. En ganske sjælden Gang synes Benævnelsen Bøsssemester ogsaa brugt herhjemme istedetfor Bøssesmed eller Bøsssmager, der betegnede de Haandværkere, som gav sig af med at forfærdige smedet Skyts af den ældre Art og Haandskydevaaben. Den almindelige, fælles Betegnelse for de underordnede ved Artilleriet var saaledes Bøsseskytter. De vare alle hvervede, i Fredstid i Aarsold.

Da der ikke haves Rentemesterregnskaber, i hvilke de ere optalte, fra førend 1551, kan det ikke oplyses hvor stort deres Antal var for Kjøbenhavns Vedkommende forud for dette Aar. Af Regnskaberne for hint og nærmest paafølgende Aar indtil Christian III's Død ses, at deres Antal vekslede mellem c. 50 og c. 70. Samtidig med Frederik II's Tronbestigelse begyndte den stærkere Udvikling af den kongelige Flaade, og som Følge heraf voksede Bøsseskytternes Antal hurtigt. Der antoges nu hvert Aar flere og flere. Regnskaberne for

¹⁾ Trykte i Secher, Corpus constitutionum Daniæ. III. 89.

1560 vise et Antal af noget over 100 Mænd, Regnskabet for 1561 henved 140, og Regnskabet for 1563 endog henved 280. Syvaarskrigen førte derpaa en yderligere Stigning i Antallet med sig, idet der fordredes Bøsseskytter baade i Tøjhuset, ved Hæren og paa Flaaden. Der udsendtes snart en og snart en anden Person for at skaffe Tilgang fra Fyrstedømmerne, Nordtyskland, Holland og England, og der indtraf her i Riget til forskellig Tid mange paa én Gang, saaledes i Foraaret 1566 mindst 100¹⁾. Medens i Christian III's Tid mange Bøsseskytter synes at have været danske, at dømme efter deres Navne, blev Forholdet nu anderledes, saaledes at de fleste vare fremmede. Man synes til Dels at have fulgt den Regel at benytte de danske Bøsseskytter fortrinsvis som faststaaende ved Tøjhuset og de fremmede om Bord paa Skibene. Hvormange der fandtes paa hvert af hine Steder samt ved Hæren, kan ikke opgøres, da de samme Personer selvfølgelig efter Omstændighederne snart vare i Land og snart om Bord, og lige saa lidt kan der opgøres noget nøjagtigt Summatal, men dette kan næppe have været mindre end 400, snarere end Del større. Allerede blot om Bord i Skibene var Antallet stort. Af Regnskabet for 1566—67 fremgaar det saaledes, at der da fandtes paa et af Skibene, Fortuna²⁾, ikke mindre end 82, paa de andre Orlogsskibe 181, alle tyske, der-

¹⁾ Højest undtagelsesvis synes man ved Syvaarskrigens Begyndelse at have villet afhjælpe en øjeblikkelig Trang til Bøsseskytter ved at forsøge at faa dem tilligemed Baadsmænd og Styrmand fra fremmede Skibe, som sejlede gennem Øresund (Brev af 17. April 1563 til Tolderen i Helsingør, Kanc. Brevb.).

²⁾ Sandsynligt den nye Fortuna, paa hvilken Evert Bild var om Bord som Admiral 1567. (Rørdam, Mon. hist. dan. 1. II. 360).

hos 23 engelske. I Kongens Skrivelse af 1. Nov. 1567 tales der endog om en Sending af 100 Bøsseskytter til Norge og 200 i Halmstad¹). Fra 1568 umuliggøres en Optælling, saaledes som den indtil dette Aar nogenlunde kan udføres ved Hjælp af Rentemesterregnskaberne, da alle Bøsseskytter derpaa nærmest betragtedes som hørende til Søværnet, hvorfor de fra dette Tidspunkt ikke længer lønnedes umiddelbart af Rentekammeret. Der betaltes derpaa summarisk til en af Renteskriverne de Penge, som behøvedes under ét til Skippere, Styrmand, Baadsmænd, Bøsseskytter og Skibsbyggere, og tilsvarende til Slotsfogeden paa Kjøbenhavns Slot hvad der blandt andet behøvedes til Tømmermænd, Smede og enkelte andre Haandværkere paa Holmen, hvornæst denne Ordning atter noget efter Syvaarskrigens Slutning ændredes derhen, at der fra Rentekammeret udbetaltes til en Renteskriver, hvad der under ét fordredes til Holmens Behov paa Personellets Omraade, saaledes at denne videre udbetalte Lønningerne m. m. til Skibshøvedsmændene og Skibskaptajnerne, Skibspræsterne, Bartskeererne og Skibsarkelimestrene, foruden det ovennævnte Personale.

Det eneste Middel til omtrentlig at bestemme Antallet af de til Kjøbenhavn knyttede, kongelige Bøsseskytter efter 1568 synes at være de Bestemmelser, som hyppig udgik angaaende den Styrke, der skulde indkvarteres i Rigets Købstæder, naar der midlertidig ingen Brug var for nogle af Bøsseskytterne paa Flaaden eller i Tøjhuset. At dømme efter disse Bestemmelser maa Antallet en Tid lang have været jævnt voksende. Det største Antal, der har været forlangt indkvarteret, synes at forekomme 1577, da der skulde anbringes 297 Bøsse-

¹) Rørdam, Mon. hist. dan. 2. I. 285.

skytter i Skaane og 393 i Jylland, i alt altsaa ikke mindre end 690 udenfor Kjøbenhavn¹⁾). Senere, især da der var foretaget en Omordning af Tjenesten paa Holmen²⁾), hvorved blandt andet ogsaa Bøsseskytter kom til at deltage i den daglige Vagttjeneste, dog kun i ringe Antal, synker den Styrke af Bøsseskytter og Baadsmænd, der forlangtes indkvarteret, og en nærmere Bestemmelse umuliggøres fra 1591 ved, at Bøsseskytter og Baadsmænd derpaa som Skibsfolk indkvarteredes under ét, medens man tidligere i Reglen havde holdt dem adskilte i Befalingerne og som oftest iagttaget, at Baadsmændene bleve anbragte paa Sjælland, Laaland, Falster og til Dels Fyen, Bøsseskytterne i de øvrige Landsdele. Deraf kan der dog næppe drages den Slutning, at Bøsseskytternes Antal er blevet stærkt formindsket.

I Middelalderen havde Bøsseskytterne indtaget en særdeles anset Stilling, og der fordredes da, at de vare i Besiddelse af omtrent al den Kundskab i teknisk Henseende, som hin Tid besad³⁾); men efterhaanden havde dette forandret sig en Del, og i det mindste efter Midten af det 16. Aarhundrede vare Bøsseskytterne hvervede i Aarsold paa kun lidt bedre Vilkaar end andre i Aarsold hvervede Soldater. De fik Lønning, 5 Daler halv-aarlig i den Tid, da Bøsseskytterne lønnedes umiddelbart af Rentekammeret, derhos de væsentligste Beklædningsgenstande og frit Underhold eller tilsvarende Vederlag i Penge. Naar de gjorde Tjeneste i Felten, vel ogsaa naar de i Krigstid vare om Bord, indtraadte de sæd-

¹⁾ 30. Juni 1577 (Sj. Tg.).

²⁾ Omtrent 1585. Jvf. Secher l. c. II. 487 flg.

³⁾ Se herom Essenwein, Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen, Leipzig 1877. 29, 32.

vanlig i Maanedssold for den Tid, de saaledes anvendtes. Under alle Omstændigheder tilstodes dem fri Kur og Pleje, hvis de bleve syge eller saarede i Tjenesten, og der synes i Reglen at være tilsikret dem Løskøbelse, hvis de kom i Fangenskab, og Forsørgelse for Livstid i Tilfælde af Invaliditet. Nogle Biindtægter kunde forefalde, Penge til Anskaffelse af Lunter og Arbejdspenge for et og andet, som ikke hørte til deres Stilling, saasom at udbære Krudt fra Tøjhuset. Endelig havde de en ingenlunde uvæsentlig Andel i det Bytte, der kunde blive gjort ved forskellige Lejligheder¹⁾. Nogen Utilfredshed med Forringelsen af deres Stilling og den Behandling, de fik, gav sig stundom til Kende²⁾.

I Listerne fra Syvaarskrigen Tid forekommer der en Del Bøsseskytter med Betegnelsen „Halvmand“. Disse fik kun den halve Løn og synes saaledes at have udgjort en Slags Reservemandskab, der kun lejlighedsvis benyttedes.

Om Bøsseskytternes daglige Ophold og Underhold i Fredstid, naar de ikke vare om Bord, kan intet siges med Bestemthed angaaende den Del af dem, der kan betragtes som fast ansat ved Kjøbenhavns Slot og Tøjhus. Formentlig har denne Del endnu i Christian III's Tid været henregnet til Slotsfolket og sammen med de andre Personer, som henhørte til dette, f. Eks. det underordnede Personale i de kongelige Stalde, i Reglen haft Ophold og Underhold paa Slottet³⁾. Som bekendt søgte

¹⁾ Om nogle Særrettigheder, som Artilleriet stundom gjorde Paa-stand paa, se Emil Madsen l. c. 38 flg.

²⁾ Se saaledes Kongens Skrivelse af 11. Febr. 1587 (Sj. Tg.).

³⁾ Det ses dog, at en Bøsseskytte besad et Hus i Kjøbenhavn 1532 (?) (Kbh. Dipl. I. 345). — Tilsvarende nævnes en Bøsseskyttes Gaard i Kalundborg 1542, og en Bøsseskytte paa Dragsholm fik 1539 Livsbrev paa et Byggested i Vindekilde (Erslev og Møllerup, D. Kancellireg. 246, 95).

Frederik II imidlertid straks efter sin Tronbestigelse at indføre Bespærelser i Hofholdningen, særlig med Hensyn til hvilke Personer der skulde bespises paa Kjøbenhavns Slot, og der udgik efterhaanden en Række Bestemmelser herom. De kendes dog ikke alle, og det kan derfor ikke nøjagtig ses, naar og hvorvidt de berørte Bøsseskytterne.

I de Bestemmelser, som blev truffene 1564, er der udtalt, at 4 Bøsseskytter i Arkeliet skulde bo og bespises paa Slottet¹⁾. Derimod nævnes ikke andre af Tøjhusets Folk, og det kan derfor vel antages, at for det større Antal af de nævnte Bøsseskytter ere Opholdet og Underholdet paa Slottet omtrent fra Begyndelsen af Frederik II's Tid blevne ombyttede med et Pengevederlag, eller de ere maaske til Dels blevne tildelte Bolig paa Holmen, som andre af Skibsfolket.

Bøsseskytternes daglige Gerning var allehaande Arbejder i Tøjhuset, navnlig angaaende Vedligeholdelsen af Skytset og dets Tilbehør. For en Del synes de derhos i Forhold til deres Haandværksfærdighed at have forfærdiget forskellige nye Sager²⁾.

Undertiden ses Bøsseskytter at have modtaget særlige Tegn paa Kongens Naade. I Frederik II's sidste Leveaar besluttede Kongen saaledes at forære et Antal af dem Kaarder med Sølvbeslag³⁾. Af og til findes de ogsaa anvendte til forskellige Hverv, der mere angik de kongelige Personer som saadanne end Hæren. Fyrværker Herman v. Halle benyttedes saaledes til de Kunstfyrværkerier, der afbrændtes 1557 i Anledning af Kurfyrst August af Sachsens Besøg hos Kongen⁴⁾. Arkelimesteren

¹⁾ D. Mag. 2. V. 61.

²⁾ Se nærmere herom Emil Madsen l. c. 122 flg.

³⁾ Rentemesterregnskab 8. Maj 1587 til 8. Maj 1588. 354 flg.

⁴⁾ Rentemesterregnskab 1557—58. 76 b.

var medvirkende ved de Arrangementer, der bleve foretagne angaaende Ringrenden m. m. ved Christian IV's Kroning, og der betaltes ham Penge til det Fyrværkeri, som afbrændtes ved Dronningens Kroning 1598¹⁾. En sjælden Gang findes en Bøsseskytte anvendt som Budbringer i Kongens Ærinde, saaledes 1597, da en Bøsseskytte sendtes med Breve til Kongen, medens denne befandt sig i Haderslev²⁾.

For de Bøsseskytter, der ikke kunne betragtes som fast ansatte ved Kjøbenhavns Tøjhus, men hvis Hovedvirksomhed var om Bord paa Skibene, synes Ophold og Underhold, naar Skibene vare lagte op, at være forskaffet dem ved Indkvartering i Købstæder. Denne Anbringelsesmaade ses at være begyndt i Christian III's Tid, men tiltog saa mere og mere, som Antallet af Bøsseskytter voksede. I Forbindelse med Baadsmændenes og undertiden Landsknægtes Indkvartering gav den under Frederik II Anledning til mangfoldige Uordener og Besværinger, hvilke atter fremkaldte et Utal af kongelige Befalinger, som i Reglen temmelig frugtesløst søgte at raade Bod paa dem.

Retsforholdene, saa vel for de ved Tøjhuset og Slottet ansatte Bøsseskytter som for dem, der vare indkvarterede i Købstæderne, fremtræde i det hele som meget vaklende. Der kan ikke spores nogen bestemt, ledende Grundsætning i, hvem der skulde anses som Arkelimesterens og dermed ogsaa Bøsseskytternes højere Foresatte. Det var til de forskellige Tider forskellige

¹⁾ Rentemesterregnskab 1. Sept. 1596 til 1. Maj 1597. 456 b.;
1. Maj 1597 til 1. Maj 1598. 547 b.

²⁾ Rentemesterregnskab 1. Maj 1597 til 1. Maj 1598. 292 b.

Personer, der med Hensyn til Enkelthederne kunne betragtes som Mellemedet mellem Kongen og Arkeliets Personale. Fra først af synes det at have været Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot, hvad der ogsaa vilde stemme med de naturlige Forhold, saa længe Artilleriet kun havde naaet en ringere Grad af Udvikling. Endnu indtil 1556 var hin Lensmand den, som var betroet Styrelsen af alle Enkeltheder vedrørende Kongens Artilleri. Efter ham var det Statholderen og den senere Righofmester Mogens Gyldenstjerne, der i øvrigt ogsaa en Tid lang var Lensmand paa Kjøbenhavns Slot, medens der dog tillige samtidig var andre, som Kongen befalede at udføre forskellige Hverv paa Artilleriets Omraade, navnlig Adelsmanden Peder Bille, som i Skrivelser fra 1559 til noget ind i Syvaarskrigens Tid findes kaldt Arkelimester, saaledes at denne Betegnelse i hine Aar er brugt baade om den egentlige Arkelimester og dennes overordnede, og saaledes at det synes, at man har villet indføre en fastere Fredsordning ved Hjælp af en overordnet Arkelimester. Denne Ordning blev dog snart igen forladt, og Ordet Arkelimester forekommer ikke brugt paa den her omhandlede Maade længere frem i Tiden¹⁾. Efter Mogens Gyldenstjernes Afgang benyttede

---

¹⁾ Som det vil blive nærmere omtalt i det følgende, er der nogen Sandsynlighed for, at Niels Ulfstand en ringe Tid efter Peder Bildes Afrejse til Hæren 1563 har fortsat dennes Virksomhed som overordnet Arkelimester i Kjøbenhavn, og den Omstændighed, at Peder Hvitfeld nævnes som medvirkende ved Indkøb og Modtagelse af nogle Partier Krudt, første Gang den 28. Juli 1564 og derpaa i 1567 (Krigsark. Fr. II. Pk. Nr. 1 og 2), indeholder maaske en Antydning til, at denne har udøvet en lignende Virksomhed efter Niels Ulfstand. Peder Hvitfeld synes dog ikke nogen Sinde at være kaldt Arkelimester.

Kongen derimod i Styringen af Artilleriets Sager fortrinsvis Rigshofmesteren Peder Oxe, derpaa Rentemesteren Kristoffer Valkendorf, og denne udførte dette Hverv indtil sin Død, ogsaa efter at han var bleven Medlem af Formynderregeringen og til sidst Rigshofmester¹⁾.

I Artiklerne af 25. Febr. 1600 for Bøsseskyttere (Bøsseskytter) i Kjøbenhavn findes Straffemyndigheden i mindre vigtige Tilfælde tillagt Arkelimesteren, medens Sagerne for grovere Forbrydelsers Vedkommende skulde forebringes Kongen og Rigshofmesteren eller i disses Fraværelse Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot.

Næst Arkeliet i Kjøbenhavn var Arkeliet paa Kronborg af væsentlig Betydning i Aarhundredets sidste Fjerdedel, og Forholdene ved dette ere i de fleste Retninger langt bedre oplyste ved Hjælp af Sundtoldregnskaberne end Forholdene ved Kjøbenhavns Slot og Tøjhus, idet næsten alle Udgifter vedrørende Kronborg affholdtes af Tolderen i Helsingør. Allerede fra 1579 holdtes der paa Kronborg en ret talrig Besætning af Fodfolk og Artilleri. Fra 1581 fandtes der her en Arkelimester, Karsten König²⁾, der efterfulgtes 1585 af Hans Kirckmann; denne døde 1596, og Hans Budse³⁾ blev derpaa Arkelimester. Der fandtes derhos fra 1579 Fyrværkere og Bøsseskytter i et Antal, der efterhaanden naaede op til c. 50. Om der endnu i hine Tider kan

¹⁾ Samtidig findes enkelte artilleristiske Hverv at have været overdragne Karl Bryske, der var Lensmand paa Kjøbenhavns Slot 1595—97 (Kbhs. Dipl. IV. 729, 731).

²⁾ Nævnes alt 17. Febr. 1576 som antagen i Kongens Tjeneste til at rejse udenlands for at hverve Bøsseskytter (Sj. Tg.).

³⁾ Havde alt fra 1579 tjent paa Kronborg som Fyrværker. Af Kongen havde han faaet Brev og derpaa Skøde paa en Ejendom i Helsingør (1. Novb. 1584, 19. April 1585, Sj. Reg.).

findes et Eksempel paa, at man troede at kunne paa-lægge Bøsseskytter større Ansvar end menige Soldater i Almindelighed¹⁾, saa havde deres Vilkaar dog yderligere forandret sig saaledes, at deres Vederlag paa Kronborg (og vel altsaa samtidig i Kjøbenhavn) var ringere end Fodfolkssoldaternes²⁾. Paa den anden Side var der for Bøsseskytterne god Lejlighed til Bierhverv, idet Kronborg i hin Tid gjordes til en Samling af Artilleriværksteder. De arbejdede med paa Skytsunderlag, forfærdigede adskillige mindre Sager og sendtes stundom ud for at hugge Træ til Skytsunderlag m. m. Nogle Begunstigelser blev dem ogsaa til Del. Kongen forærede dem saaledes 1581 gult og rødt Klæde, Lærred m. m. og bekostede Dragter syede til dem deraf. 1596 fik de af Kongen $\frac{1}{2}$ Læst Rostocker Øl til Genforæring for en Krans, de havde givet ham. Aar 1600 bestemte Kongen, at nogle af dem skulde have deres Lønning forbedret med 1 Dlr. maanedlig, imod at de forpligtede sig til at lade sig bruge det hele Aar i Arkeliet, naar Behov gjordes, i det Haandværk, de havde lært, uden at kunne kræve højere Besoldning eller Dagløn. Idet de øvrige bleve staaende paa de tidligere Vilkaar, opstod der saaledes 2 Lønningsklasser.

Ligesom i Kjøbenhavn benyttedes ogsaa paa Kronborg Bøsseskytter stundom til Hverv, der mere vedrørte

¹⁾ Da et Stykke Skyts sprang paa Varberg 1563, lod Lensmanden den Bøsseskytte, som havde affyret Stykket, fængsle. Kongen befalede dog at løslade ham og ikke at foretage videre end at sende Stykket til Kjøbenhavn for at støbes om (21. Novb. 1563, Kanc. Brevb.).

²⁾ Bøsseskytternes halvaarlige Sold var vel 9 Dlr. og Hageskytternes 6, men Bøsseskytterne fik halvaarligt kun 3 Dlr. i Klædepenge og 5 Dlr. maanedlig i Kostpenge, medens Hageskytterne fik henholdsvis 6 og 6.

de kongelige Personer som saadanne end Krigsmagten. Arkelimesteren m. fl. betalt 1595 og 1596 for Fyrværkeri, der i Forbindelse med en Æreport anvendtes ved et Besøg af fremmede Herrer paa Kronborg. Bøsseskytten Hans Wolf Entfelder, der fra 1600 kom til at forestaa det kongelige Stykkestøberi ved Kronborg, benyttedes til et „Posier-Arbejde“, der skulde bruges til de „Inventioner“, som Christian IV lod forfærdige paa Mønten i Kjøbenhavn ved Hjælp af den derværende Arkelimester og Kongens Stempelskærer, og som skulde benyttes ved Festlighederne i Anledning af Dronningens Kroning¹⁾.

Foruden paa Kronborg nævnes i Aarhundredets anden Halvdel Arkelimestre nogle enkelte andre Steder, saasom Bohus og Varberg²⁾.

¹⁾ Rentemesterregnskab 1. Maj 1597 til 1. Maj 1598. 545 b, 550. — Kongen og de andre Deltagere i Ringridningerne paa Amager-torv ved Kongens Kroning 1596 mødte i Forklædning og kom i store Optog, Kongen saaledes den ene Dag forklædt som Pave, ledsaget af Kardinaler, Biskopper, Domherrer o. s. v. Disse Optog findes kaldt Inventioner. Det samme Ord maa formodes brugt om Fremstillingerne af Bygninger og Figurer i de store Fyrværkerier, som vare en anden Del af Festlighederne ved højtidelige Lejligheder, og det er vel nærmest paa saadanne, at de ovenfor nævnte Personer have arbejdet; thi ogsaa til Arkelimesteren i Kjøbenhavn findes der da udredet Penge til en Invention. — I Regnskabet 1. Maj 1600 til 1. Maj 1601, 454 b findes vistnok tilsvarende betalt Arbejds løn til en Maler i Kjøbenhavn for adskillige Billeder, han havde „pudtzerid“ og forfærdiget til det nye Fyrværk, Kongen lod anrette paa Kjøbenhavns Slot.

²⁾ Paa Kronborg, hvor Personellet svarede til Tilstandene henimod Aarhundredets Slutning, fandtes selvfølgelig ingen Krudtmager. Derimod synes der tidligere at have været en saadan paa enkelte Slotte. Saaledes nævnes blandt Bøsseskytter, som 1564 skulde sendes fra Varberg til Kjøbenhavn for at benyttes til Søs, en Niels Krudtmager (21. Marts 1564, Kanc. Brevb.).

Paa de kongelige Slotte udenfor Kjøbenhavn, hvor der fandtes Artillerimateriel og Artilleripersonel, var Lensmanden det sidst nævntes øverste, paa Stedet værende foresatte, idet dog paa Kronborg Høvedsmanden for Krigsfolket dannede et Mellemlid saa vel med Hensyn til dette som til de derværende militære Anlæg.

Artilleriets Krigsordning i det 16. Aarhundrede viser ikke mindre end dets Fredsordning den betydelige Udvikling, som foregik i denne Vaabenart, selv om Ordningen af den Del af Artilleriet, der anvendtes til Søs, forbigaaes her.

Det er sandsynligt, at der i Christian II's Felttog har været et ikke ubetydeligt Artilleri ved Hæren, men om dets Ordning vides meget lidet. Det synes, at den Person, som stod i Spidsen for det, kaldtes Arkelimester ligesom senere den Person, der varetog Beholdningen paa et betydeligere, befæstet Slot. Som saadan nævnes Anders Bilde 1502¹⁾.

Lidt mere vides om Ordningen i Frederik I's og Christian III's Tid. Baade Vaabnets Personel og Materiel synes da hovedsagelig til Veje bragte ved Hjælp af nationalt Udbud. I en Mønstringsrulle fra 1529 angaaende Udbudsstyrken fra Sjælland, Laaland og Falster findes saaledes Skydevaabenenes Antal opgjort, medens Styrken i øvrigt kun findes optegnet som værende til Fods eller til Hest, saa at Artilleriets Personel ikke fremtræder særskilt. Det fremgaar af Listen²⁾, at Biskop Lave Urne stillede 1 Halvslange eller 2 Falkonetter, Abbeden af Sorø og Prioren af Andvordskov hver 1

¹⁾ Hvitfeld 1046.

²⁾ D. Kanc. Mynstringsruller etc. 1505—1562.

Halvslange, Abbeden af Esrom 1 Falkonet, forskellige Adelsmænd 4 Halvslanger og 1 Falkonet, Kjøbenhavn og enkelte andre Købstæder 1 Halvslange og 10 Falkonetter, alt foruden Hager, der nærmest maa betragtes som Haandvaaben. I en Mønsterseddel fra c. 1535¹⁾ angaaende Udbudsstyrken fra Købstæderne i Landsdelene Øst for Sundet findes Styrken paa samme Maade opgjort alene ved Angivelse af, hvormange der var til Fods og hvormange til Hest med Vedtegning om de Skydevaaben, der stilledes. Malmø (Elnbogen) findes opført med 1 Halvslange og 1 Falkonet, Landskrona og Åhus hver med 1 Falkonet, Vä med 1 Dobbeltkerpentin, Ystad med 2 Falkonetter, alt foruden nogle Hager. Under Grevens Fejde og særlig Kjøbenhavns Belejring findes der ansat under den foran nævnte Arkelimester Ulenborst 6 Bøsseskytter (og 8 Hageskytter)²⁾. Efter al Sandsynlighed er der her dog kun Tale om den af Christian III personlig stillede Styrke. I alt maa der ved Hæren have været mere Artilleri, end der svarer til 6 Bøsseskytter. Ligesom tidligere siges den, der stod i Spidsen for det hele ved Hæren værende Artilleri, at have været benævnt Arkelimester, saaledes Henrik Krummedige 1525³⁾, Anders Bilde 1531⁴⁾. Det kan dog maaske være tvivlsomt, om Ulenborst har indtaget denne Stilling i Grevens Fejde, eller der tillige har været en anden, ham overordnet Arkelimester.

¹⁾ D. Kanc. Mynstringsruller etc. 1505—1562. I Hist. Tidsskr. 6. I. 553, hvor omtrent det samme findes fremsat, er udtalt, at den sidst nævnte Mønsterseddel skulde være ældre end 1529, hvilket dog synes mere tvivlsomt.

²⁾ D. Mag. 4. III. 81. Anm. 3.

³⁾ D. Mag. 3. II. 253.

⁴⁾ Pontoppidan, D. Atlas, III. 160.

Den første Gang, at der træffes en nøjere Redegørelse for, hvad der ansaas fornødent især af Befalingsmænd og ligestillede, samt af Haandværkere, er i et Overslag fra c. 1554, der slutter sig til lignende angaaende Fodfolket og Rytteriet og sammen med hine er indført i Bestallingsregistranten 1555—1573¹⁾. I dette findes opført med den maanedlige Sold, der antoges passende:

Tøjmasteren, personlig 100 Gld. eller	25	Sold
Hos samme 4 Heste, der skulde mønstres.		
1 Løjtnant	10	—
4 Drabanter, til hver 1 Sold, foruden hvad der betaltes dem som Menige („Übersold“), i alt	4	—
1 Skriver	3	—
1 Skansemester	10	—
1 Fænrik	2	—
1 Vognmester	4	—
1 Profos	3	—
2 Stokkeknægte à 6 Gld.	3	—
1 Krudtvogter („Pulfferhuetter“) 6 Gld.	1½	—
1 „Schneller“ 6 Gld. eller	1½	—
10 Tømmermænd à 6 Gld.	15	—
2 Smede à 6 Gld.	3	—
2 Hjulmænd („Wagner“) à 6 Gld.	3	—
1 Bødker („Fassbinder“) 6 Gld.	1½	—
10 Bøssesestre à 3 Sold	30	—
	I alt	119½ —

eller 478 Gld. Desuden skulde der findes et Antal Skansegravere, som hver skulde have 1 Sold eller 4 Gylden maanedlig²⁾.

¹⁾ Jvf. Hist. Tidsskr. 7. I. 168 og 7. I. 416.

²⁾ I Bestallingsregistranten er Summatallet 113½ Sold eller 454 Gylden, uden at det kan ses, hvorfra Uoverensstemmelsen hidrører. Det oplyses ikke, hvilken Slags Gylden der er nævnt (jvf. Hist. Tidsskr. 7. I. 169 Anm.).

Det hele Artilleripersonel er her aabenbart forudsat hvervet, svarende til, at nu kun det kongelige Artilleri toges i Betragtning. Den ældre Betegnelse Arkelimester paa den, der var øverstbefalende i Hærens Artilleri, er efter Udlandets Eksempel ombyttet med Betegnelsen Tøj- mester, og naar der for dennes Heste er anført, at de skulde mønstres, maa dette være ensbetydende med, at der for dem skulde beregnes særskilt Sold, ligesom f. Eks. ved Rytteriet. Solden er i øvrigt for Befalingsmændene ansat lavere end den, der i Reglen ydedes ligestillede Personer i Fodfolket, medens Bøssemestrene, det vil sige Bøsseskytterne, ere temmelig højt besoldede.

Det mindre heldige i disse Lønningssatser maa snart være blevet erkendt, thi der haves fra kun faa Aar derefter en Besoldningsliste, der afviger betydeligt med Hensyn til Lønningerne, derhos ogsaa med Hensyn til de Befalingsmænd m. fl., der antoges fornødne. Denne Liste, der er udfærdiget i Nortorf d. 30. April 1559 i Kongens og Hertugerne Johannes og Adolfs Navn og maa antages at være benyttet i Ditmarskerkrigen, er følgende¹⁾:

Tøjmesteren	400 Gld.
1 Løjtnant	50 —
1 „Der das Zeug wartet“ (Zeugwart)	24 —
1 „Zeugschreiber“	12 —
4 Drabanter à	8 —
1 „Ober-Schirrmeister“	24 —
1 Profos	20 —
1 Smed	8 —
1 Skansmester	20 —

¹⁾ Bestallingsregistranten 1555—73. Krigsark. Fr. II. Pk. Nr. 3 (Heftet Beregninger og Fortegnelser).

1 „Setzer“	12 Gld.
1 Hjulmand („Wagner“)	8 —
De Bøssimestre, som skyde med Falkonetter („Falkonettel“), hver	8 —
De Bøssimestre, som skyde med Falkoner („Falkonen“), hver	10 —
De Bøssimestre, som skyde med Halvslanger, hver	12 —

I denne Liste er ligesom i Overslaget af c. 1554 den øverstbefalende kaldt Tøjmester¹⁾. Der er til Dels andre Befalingsmænd m. fl., end der er nævnt i hint. Der findes saaledes ingen Fænrik; der er gjort Forskel paa den Besoldning, der tilstodes Bøssimestrene (Bøsseskytterne), eftersom de betjente et sværere eller lettere Stykke Skyts²⁾, og der mangler Haandværkere, som næppe kunde undværes, saaledes Tømmermænd; men uheldigvis er der ikke her, lige saa lidt som i Overslaget af c. 1554, givet nogen Oplysning om Antallet af de Kanoner m. m., der tænktes anvendte. Der er ej heller nævnt Skansegravere.

Fra Syvaarskrigens Tid findes flere Regnskaber, som give et ret godt, om end ikke i alle Maader fuldt oplysende Indblik i Ordningen; thi de angive kun, hvad der nu og da stykkevis er betalt til flere eller færre Personer, som det kunde træffe sig, ikke de fuldstændige Styrker, som befandt sig ved Hæren paa et eller andet Sted. Disse Regnskaber ere dels Rentemesterregnskaberne, af hvilke dog egentlig kun Joakim Beks fra 29. Sept. 1563 til 29. Sept. 1566 og Ejler Grubbes fra Juledag 1564

¹⁾ Paa Mindetavlen i Ut Kirke er den øverstbefalende ved Hærens Artilleri, Kuntz v. Prusser, endnu kaldt Arkelimester og ikke Tøjmester (Pontoppidan, *Marmora danica* II. 187).

²⁾ Angaaende at Falkoner her ere betragtede som sværere Skyts end Falkonetter se Emil Madsen l. c. 101. Ann. 3.

(c: 1563) til Nytaarsdag 1565 indeholde noget om det her omhandlede Æmne, dels nogle Regnskaber angaaende Udbetalinger, der ikke ere foretagne umiddelbart af Rentekammeret, men ved Hjælp af andre i Begyndelsen af Krigen.

I det første af de ovennævnte Rentemesterregnskaber, hvilket omfatter Tiden fra 29. Sept. 1563 til 29. Sept. 1564, er der flere Udgiftsposter vedrørende Penge, betalte til den „øverste Tøjmaster“ Povl v. Sara, nemlig dels Besoldning for ham selv, betalt til forskellig Tid, dels Besoldning til forskellige „høge Ampter“ i Artilleriet, saaledes 1 Profos (tilligemed hans Folk), 1 Skansemester, 1 Kvartérmester, 1 Profosløjtnant, 1 Feltskærer og nogle Spillemænd, hvilke Personer den 27. Januar 1564 fik til gode havende Sold betalt, Profossen og hans Folk for 4 Maaneder, de øvrige for 3¹⁾. Andre Udgiftsposter vedrøre 13 „Bøsseskytter“ (blandt hvilke den før nævnte Rudolf v. Deventer og Cornelius Dyckert, som vil blive nævnt i det følgende, 1 Profos og 1 Skriver), 3 Tømmermænd m. fl., som til Hobe fik Maanedssold fra 1. Juli 1564, og om hvilke der siges, at de skulde følge „Arkelimester“ Niels Ulfstand med Feltskytset. Endvidere findes der opført, at der er betalt Penge til 4 Bøsseskytter, 2 Tømmermænd m. fl., som skulde være hos Peder Bilde og ligeledes fik Maanedssold fra 1. Juli 1564, og endelig, at der er betalt Niels Ulfstand for 1 Maaned, som begyndte den 10. Juli 1564, dels 300 fl som Besoldning til ham

¹⁾ At Lønningsudbetalinger ofte fandt Sted for flere Maaneder ad Gangen som Efterbetaling og i det hele meget uregelmæssigt, skyldtes de uheldige Pengeforhold. I Brev af 26. Sept. 1564 fra Jørgen Lykke, Verner Parsberg og Lave Brade til Kongen, udtale disse endog, idet de bede om at faa sendt Penge, at Niels Ulfstand havde betalt Artilleriets Personel af sine egne Midler (Krigsark. Fr. II. Pk. Nr. 1).

selv, dels Sold for 8 rustede Heste à 10 Dlr., dels 20 Dlr. til 1 Vogn og 30 ŷ for en hel Tros (o: Troshest). Af de andre, ovenfor nævnte Regnskaber¹⁾ fremgaar, at der i Juli og August 1563 er betalt Maanedssold til en Del Haandværkere ved Artilleriet, Hjulmænd, Tømmermænd, Bødkersvende, Smede og Remsnidere, derhos 1 særlig Beslagsmed, der alle eller for største Delen bleve antagne af „Arkelimester“ Peder Bilde.

Det tilsyneladende Usammenhængende eller Modstridende heri, der navnlig fremtræder ved, at der som højestbefalende ved Hærens Artilleri findes nævnt i broget Blanding ikke færre end 3 Mænd, Povl v. Sara, Niels Ulfstand og Peder Bilde, snart kaldte „Arkelimester“ efter den ældre Tids Brug, snart „Øverste Tøjmester“ eller lignende, kan dog nok forklares. Sammenhænet synes at have været, at Peder Bilde, der som alt foran omtalt allerede førend Krigen beklædte en Slags overordnet Arkelimesters Plads, fik til Hverv at organisere det Artilleri, som skulde drage i Felten. Dette Artilleri, der omfattede baade egentlig Feltartilleri og det Belejningsartilleri, der skulde anvendes mod Elfsborg, dannede et samlet Hele, hvis Befalingsmænd m. fl. ganske eller delvis maa have været de samme Personer, til hvem Betaling senere, ifølge Rentemesterregnskabet, skete ved Povl v. Sara. Peder Bildes Virksomhed som Artilleriets Øverste kan nemlig ikke paa den Tid have strakt sig stort videre end til selve Organisationen af det udrykkende Artilleri. Frederik II forlod Kjøbenhavn den 25. (?) Juli, var i Helsingborg 30. Juli til 4. Aug. og indtraf med Hæren i Elfsborg den 21. eller 22. s. M. Som nævnt

---

¹⁾ Rigsark. Militære Regnskaber. I. B. 1545—70.

findes der Folk antagne til Artilleriet af Peder Bilde, i Kjøbenhavn, sidst i Juli, og Artilleriet maa saaledes antages hovedsagelig først at have forenet sig med Hærens Fodfolk og Rytteri paa Marchen fra Helsingborg til Elfsborg, ja til Dels først ved selve Elfsborg¹⁾. Der findes udredet Betaling til Artillerimandskab under Marchen gennem Halland efter Peder Bildes Befaling, senest den 17.—19. Aug. ved Kongsbacka; men meget længere frem i Tiden kan Peder Bildes Virksomhed ikke have strakt sig paa dette Omraade. I alt Fald under det senere Forløb af Belejringen, der endte den 4. Sept. med Fæstningens Overgivelse, kan Peder Bilde ikke have været højestbefalende ved Artilleriet²⁾; thi den, som her beklædte denne Stilling, var den ovennævnte Povl v. Sara, en Udlænding, som alt fra 1562 var traadt i Kongens Tjeneste og da havde faaet Bestalling som Oberst til Raadighed (i Pension)³⁾. Dette fremgaar af, at han efter Indtagelsen af Elfsborg blev uenig med de danske Myndigheder om Delingen af Byttet⁴⁾. Han maa dog endnu i Vinteren 1563—64 have beholdt sin Stilling, medens det ham undergivne Artilleri dels havde efterladt en Styrke paa Elfsborg og dels med den øvrige Hær havde faaet Vinterkvarter i Skaane. Det vedrører ikke Sagen, at han fra Maj 1564 anvendtes som Skibshovedsmand under Herluf Trolle, undtagen for saa vidt det Tidspunkt derved omtrent angives, da han maa have fratruddet Pladsen som højestbefalende ved Artilleriet, om han end

¹⁾ Jvf. Kongens Skrivelse af 26. Aug. 1563 (Kanc. Brevb.).

²⁾ En til Dels modsat Opfattelse synes at forekomme i Møllerup og Meidell, Bille-Ættens Historie, I. 771.

³⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 168 b.

⁴⁾ Skrivelse om denne Sag findes i Krigsark. Fr. II. Pk. Nr. 1.

samtidig modtog paa Regnskab (som Efterbetaling) Besoldning til sig selv i denne Egenskab. Nogen Tid derefter vendte han tilbage til Tyskland¹⁾.

Ved Povl v. Saras Afgang synes der at være indtraadt en Mellemtid, i hvilken Niels Ulfstand maa betragtes som den højstbefalende, uagtet han først fik Bestalling som saadan den 10. Juli; thi Personer, som skulde ud med ham, ses, som foran nævnt, alt at være indtraadte i Maanedssold den 1. Juli. Da han baade i Maj 1564 og da kaldes Arkelimester, har han muligt efter Peder Bilde's Afrejse til Hæren 1563 skullet varetage Artilleriet i Kjøbenhavn i hans Sted. I Bestallingen af 10. Juli 1564 kaldes han Tøjmaster²⁾, hvorved der muligt er antydnet en Forandring i hans Stilling. Han nævnes derpaa udtrykkelig som havende været med paa Toget mod Kalmar (25. Sept. til 14. Okt. 1564), i hvilket Peder Bilde ikke deltog³⁾, og blandt de Bøsseskytter, som da vare hos ham, træffes Rudolf v. Deventer, derhos ogsaa 1 Skansemester⁴⁾.

Forinden dette Tog var der dog tillige (fra c. 22. Juli til 9. Aug. 1564) foretaget et andet Tog mod Jönköping; men de nærmere Omstændigheder angaaende Kommandoforholdene paa dette ere vanskelige at udrede. Det er utvivlsomt, at Grev Günther til Schwarzburg ogsaa

¹⁾ Han blev 1566 Kejserens Felttøjmaster i Krigen mod Tyrkerne og skrev baade den Gang og senere indtil 1578 meget underdanige Breve til Kongen (Krigsark. Fr. II. Pk. Nr. 1).

²⁾ Kanc. Brevb. — Han findes i øvrigt ogsaa senere i Rentemesterregnskaberne kaldt „Øverste Arkelimester“ (29. Sept. 1564 til 29. Sept. 1565, 176); Povl v. Sara underskrev sig som „Oberst-Tøjmaster“.

³⁾ Jvf. herom og overhovedet om Peder Bilde Heise, Afh. i Hist. Tidsskr. 5. V. 304 flg.

⁴⁾ Rentemesterregnskab 29. Sept. 1564 til 29. Sept. 1565, 172.

har været til Stede, i det mindste den sidste og største Del af den Tid, Toget varede, og at dette, om hvilket Kongen haabede, at det vilde naa Stockholm, er foretaget med omtrent den hele Hær; men naar man lægger Mærke til, at Kongen i Skrivelse af 29. Juli siger, at han havde truffet Aftale med Greven, at denne ikke skulde belejre noget fast Slot¹⁾, synes det rimeligt, at Hæren har ladet de sværeste Stykker Skyts blive tilbage, og, naar dette videre sammenstilles med, at Peder Bilde (og Sten Rosensparre) den 23. Juli skrev til Mogens Gyldenstjerne, at det begyndte noget underligt, og at Greven og Arkelimesteren ikke syntes at kunne komme ud af det sammen²⁾, ligger det nær, at Niels Ulfstand er bleven tilbage med det sværeste Skyts og det meste af Artilleriparken, og at Peder Bilde, uagtet han alt den 24. Jan. 1564 tillige med Sten Rosensparre nævnes som Kongens Krigskommissær hos Daniel Ranzau³⁾, og begge den 10. Juli s. A. tillige med Jørgen Lykke og Lave Brade udnævntes til Krigskommissærer hos Greven⁴⁾, i Forbindelse med denne Stilling har overtaget Posten som Artilleriets højestbefalende paa Toget. Dette vilde da stemme med, at der ifølge Rentemesterregnskaberne er betalt Sold til 1 Skansemester og 1 „Skermester“ m. fl. for 3 Maaneder „første Tog med Peder Bilde mod Jøn-køping og nu mod Kalmar⁵⁾“.

Det vil være bemærket, at der i det ovenfor fremsatte, altsaa i hvad der angaar Tiden indtil henimod

¹⁾ Kanc. Brevb.

²⁾ Heise l. c. 307.

³⁾ Rørdam, Mon. hist. dan. 2. I. 385.

⁴⁾ Kanc. Brevb.

⁵⁾ Rentemesterregnskab 29. Sept. 1564 til 29. Sept. 1565, 173.

Udgangen af 1564, aldeles ikke har været Tale om nogen den højstbefalende underordnet Arkelimester ved Felthæren. Det synes altsaa, at man ligesom i Ditmarskerkrigen 1559 har ment at kunne undvære en saadan, saaledes at den hele Styrelse umiddelbart er bleven udøvet af den højstbefalende.

I Slutningen af 1564 eller Begyndelsen af 1565 indtraadte der dog en Forandring i saa Henseende. Foruden Niels Ulfstand, der vedblev at være højstbefalende, nævnes der nu flere, ham underordnede Arkelimestre ved enkelte Dele af Hæren. Fra 1. Febr. 1565 udbetaltes Maanedssold til Rudolf v. Deventer „Arkelimester“ samt 21 Bøsseskytter m. fl., som skulde drage til Skaane med Feltskytset. Den 17. Juni s. A. begyndte Maanedssold for Cornelius Dyckert „Arkelimester“, som m. fl. mere underordnede kom med Niels Ulfstand med Feltskytset i Skaane¹⁾. Senere hen paa Aaret findes Niels Ulfstand med Artilleriet foran Varberg samt i Slaget ved Svartrå og hos ham Rudolf v. Deventer m. fl.²⁾. Endelig var der i Tiden fra 31. Marts til 30. Maj 1566 ved Feltskytset i Halmstad „Arkelimester“ Hans Meyer og forskellige andre Befalingsmænd med de alt oftere foran fremsatte Benævnelser paa Stillingerne³⁾.

Udviklingen i Kommandoforholdene synes altsaa at have været den, at der fra c. 1565 ansattes Arkelimestre, som under den højstbefalende stod i Spidsen for en Del af Artilleriet og varetog Enkelthederne angaaende samme. Disse Arkelimestres Stilling kom da til at svare til den, som i et tysk, militært Skrift siges at være beklædt af en

¹⁾ Rentemesterregnskab 29. Sept. 1564 til 29. Sept. 1565, 174b. flg.

²⁾ Rentemesterregnskab 29. Sept. 1565 til 29. Sept. 1566, 112.

³⁾ Rentemesterregnskab 29. Sept. 1565 til 29. Sept. 1566, 115.

„Arkeleymeister“, der var at betragte som en Slags „oberster-Büchsenmeister“ hvis Pligt det var at vide Besked med alt angaaende Skytsets Vedligeholdelse og Brug¹⁾. Idet denne havde et Antal Stykker Skyts under sin umiddelbare Befaling, blev hans Stilling omtrent svarende til en Hovedsmands, og de ved hint Skyts m. v. ansatte Befalingsmænd og Bøsseskytter m. fl. bleve hans undergivne²⁾.

Forinden det nærmere udvikles, hvilken Virksomhed der udøvedes af de enkelte Befalingmænd m. fl., hvis Stillinger i Artilleriet betegnedes med de foran fremsatte, ganske særlige Benævnelser, maa det store Tilhæng, som Kuskene, Hestene og Skansegraverne udgjorde ved Artilleriet til Lands i Krigstid, omtales.

Om de Rideheste, Vognheste og Trosheste, som benyttedes personlig af Befalingsmændene m. fl., maa det antages, ifølge hvad der foran (S. 162) er fremsat angaaende Niels Ulfstand, at de, ligesom i Rytteriet og Fodfolket, anskaffedes og underholdtes af de enkelte Personer selv for den dem tilstaaede Sold. Anderledes forholdt det sig derimod med Trækhestene ved Artilleriets

¹⁾ Hintzenberger, Krieges-Ordnung. (Kgl. Bibl. Hjelmstjerne. Kv. Nr. 1701). S. 73 b.

²⁾ Det synes dog tvivlsomt, hvorvidt der blandt hine fandtes nogen Profos. Af Rentemesterregnskaberne synes det at fremgaa, at det forholdt sig saaledes, idet der nævnes flere Personer med denne Stilling; men ifølge en kongelig Bestalling af 5. Maj 1565 for en Profos var denne ansat hos den øverstbefalende, Niels Ulfstand, som i denne Bestalling kaldes „Oberster Zeug- und Artolereymeister“ (Bestallingsreg. 1555—73, 208 b). Hermed kan sammenstilles, at det i et fremmed Skrift (Fronsberger, Kriegsbuch, Frankfurt a. M. 1571—73), siges, at naar Profossen ikke havde Stokkeknægte, fik han Oberstens Drabanter til Hjælp i Stedet for.

Skyts og Køretøjer. Disse maatte til Veje bringes af Kongen, naar denne stillede det hele Artilleri ved Hæren, og af ham leveres til Brug. Alle Oplysninger gaa ud paa, at deres Antal var stort. Af en Fortegnelse over Skyts, der i Marts 1535 sendtes fra Braunschweig til Holsten¹⁾, og en anden over Skyts, som 1555 sendtes fra Kjøbenhavn til Flensborg²⁾, synes det at fremgaa at Falkonetterne, og vel overhovedet de lettere Kanoner, førtes frem i det samme Underlag, der benyttedes ved Skydning, Falkonetterne med 6 Heste, hvorimod de svære Stykker, særlig det ogsaa til Belejringer fornødne Artilleri, paa Marche førtes frem paa en Vogn for sig, medens Underlaget, Lavetten, droges frem ved Hjælp af en Forvogn eller Forstilling eller ogsaa var anbragt uden Hjul paa en Vogn for sig. Navnlig det Køretøj, paa hvilket Kanonen selv førtes frem, behøvede en BESPÆNDING af 10, 12 eller muligt flere Heste. Ikke blot Skytssets Vægt, men endnu mere Vejenes Tilstand nødvendiggjorde disse store BESPÆNDINGER. Foruden til Skytset udfordredes dernæst Heste til at trække Vognene med de Kraner, som benyttedes til at bringe de svære Kanoner fra Transportvognene over i Lavetterne eller omvendt, derhos til de Rustvogne, som vare belastede med Krudtet, Kuglerne og andre Fornødenheder. Af Skyts, som er i Kamp eller kampberedt, findes ofte Afbildninger, derimod ere Afbildninger af Artilleri paa Marche temmelig sjældne. De, som ere forefundne³⁾, fremstille Hestene med Kumte-

¹⁾ Plesner, Optegnelser af gamle Inventarieregnskaber. Haandskr. i Art. Bibl.

²⁾ Dipl. Flensb. II. 632.

³⁾ Arentsche, Ein Buch o. s. v., Kjøbenhavn 1578. Billedet S. 189. —Jvf. Fronsberger, Kriegsbuch, Frankfurt a. M. 1571—73; (Art. Bibl.) særlig I. S. CCXI, II. S. LX og LXIII).

seletøj, men ikke med Halskobler, skønt saadanne stundom ifølge Rentemesterregnskaberne ere blevne forfærdigede til Kjøbenhavns Tøjhus. Køretøjerne have Vognstang. Kuskene ses ridende paa én af Hestene. I Almindelighed var der kun 1 Kusk for hver 4 Heste og hos hver af dem (stundom hver 2 Kuske) 1 Dreng, som skulde hjælpe med at spænde for og fra, skære Hakkelse, fodre og vande. Da Gangarten næppe nogensinde var en anden end Skridt, kunde Kuskene ogsaa meget vel føre BESPENDINGERNE frem gaaende ved Siden af disse.

De saaledes fornødne Heste til Veje bragtes til Dels ved Udbud, hvad der aabenbart havde gammel Hævd. Det fulgte nemlig af sig selv, at saa længe en Del af Artilleriet stilledes af Undersaatterne, maatte disse ogsaa udrede de Kuske og Heste, som skulde føre det stillede Skyts frem. Pligten til at udrede Heste vedblev at være gældende, ogsaa naar selve Skytset ikke stilledes. Under flere af Krigene træffes Eksempler paa, at Heste saaledes ere forlangte udredede af Købstæder¹⁾. Den samme Pligt fordredes opfyldt af Domkapitler og Klostre²⁾, dog ses, at det stundom har været disse tilladt at give Penge i Stedet for³⁾. Af Præster fordredes der udredet Heste 1568⁴⁾. Ved Syvaarskrigens Begyndelse ses, at ogsaa Bønder i en Del Herreder i Skaane bleve „udgjorte

¹⁾ Saaledes 1535 (D. Mag. 3. V. 279) og 1563 (16. Juli 1563, Kanc. Brevb.). I det sidste Tilfælde betegnes Udredningen som et Laan.

²⁾ Saaledes 1544, 1547 (D. Mag. 4. I. 33, 339 flg.). — 28. Maj 1563, 23. Maj 1564, 18. Aug. 1567 (Kanc. Brevb.). — Jvf. Dipl. Flensb. II. 969.

³⁾ 18. Aug. 1567, 15. Decb. 1573 (Kanc. Brevb.).

⁴⁾ 26. Sept. 1568 (Kanc. Brevb.).

med Udgiers Heste og Vogne at age Feltskytset og anden Del til Arliet¹⁾; men ellers findes næppe noget Eksempel paa, at der er forlangt udredet Heste af Landalmuen. Vistnok have de Heste, som denne besad, i Reglen været for smaa og spinkle til Artilleribrug, og dette har vel ogsaa været Aarsag til, at der ved Siden af Udbud maatte foretages Indkøb. Saadanne nævnes enkelte Gange under Syvaarskrigen, saaledes 1563, da der købtes 50, og 1569, da Kongen befalede indkøbt 100 gode, stærke Heste til Artilleriet²⁾.

Til Veje bragtes Hestene ved Udbud, fulgte vistnok altid de fornødne Kuske og Drengene med. Til Veje bragtes Hestene ved Indkøb, maatte Kuskene hverves eller lejes. Det ses saaledes, at allerede forinden Bønderne i de skaanske Herreder udgjordes til Artilleriet 1563, havde Peder Bilde antaget en Del Kuske i Kjøbenhavn.

Skansegraverne, der i Reglen ogsaa behøvedes i et betydeligt Antal, til Veje bragtes dels ved Udbud af Landalmuen og dels ved Hverving. Udbud findes nævnt adskillige Gange under Syvaarskrigen³⁾. Af og til søgte man tillige at hverve Skansegravere, især udenlandske, undertiden i stort Antal. Fra Marts 1567 haves saaledes en Bestalling for Daniel Ranzau angaaende Hverving af

¹⁾ Rigsark. Militære Regnskaber I. B. 1545—70. Af hine Bønder ses 40 at have faaet Betaling 17. Aug. 1563 i Feltlejren ved Kongsbacka efter Peder Bildes Befaling.

²⁾ 5. Sept. 1563, 28. Juni 1569 (Kanc. Brevb.). Udgifter til Indkøb af Heste, disse dog i mindre Antal, findes i Rentemesterregnskab 29. Sept. 1563 til 29. Sept. 1564, ligeledes i Regnskabet 1. Jan. 1567 til 1. Jan. 1568.

³⁾ Saaledes 1563 (Milt. Regnskaber I. B. 1545—70.) — 3. Sept. 1564, 14. Maj 1565, 24. Aug. 1566, 27. Aug. og 15. Okt. 1567, 8. Sept. 1569 (Kanc. Brevb.).

saa mange, som han kunde faa, og fra 1568 en anden for Heinrich Ranzau angaaende Hverving af 400¹⁾).

Betragtes de enkelte Personers Virksomhed ifølgere deres Stilling, som den var i Aarhundredets anden Halvdel, da Artilleriet havde naaet en betydeligere Udvikling, maa det for det første bemærkes, at der ikke i Regnskaberne synes nævnt 1 Løjtnant hos den øverstbefalende, medens der dog alligevel utvivlsomt har været en saadan, da der 1566 var udstedt en kongelig Bestalling for en Mand, der beklædte denne Post²⁾).

I Overslaget fra c. 1554 findes en Fænrik. Derimod savnes denne i Listen fra 1559, og der findes ej heller senere nogen Antydning til, at Artilleriet i egentlig Forstand har haft et Fanetegn. Derimod kan der muligt have været en Fænrik ved Skansegraverne, hvis store Mængde betingede en særskilt Ordning. I udenlandske Hære dannede de stundom en Fænnike under Befaling af en særlig Hovedsmand, og det findes ogsaa omtalt, at de havde et særligt Fanetegn med en Hakke og en Spade til Mærke.

Skanssemesteren findes ofte nævnt herhjemme, og han kunde ej heller godt undværes. Hans vigtigste Hverv var at forestaa de Batteribygningssarbejder, der behøvedes, især ved Belejringer, dermed ogsaa Forfærdigelsen af Faskiner, Skansekurve og lignende. Tillige forestod han alt, hvad vi nu vilde kalde Ingeniørarbejde, saaledes Broslagning og Minering³⁾. Vistnok har han ogsaa her-

¹⁾ Bestallingsreg. 1555—73, 243 b og 257 b.

²⁾ Bestallingsreg. 1555—73. 229. I denne Bestalling kaldes Niels Ulfstand „Obrister-Zeugmeister“.

³⁾ Broslagning ved Hjælp af en Læder-Skibsbro, som Daniel Ranzau forte med sig, foretoges den 24. Okt. 1567 (Rørdam, Mon. hist. dan. 2. I. 12). Denne Bro nævnes derhos flere

hjemme været at betragte som Hovedsmand for Skansegraverne, og det har sandsynligt været netop af Hensyn til hine Arbejder, at man ønskede at hverve Udlændinge til at være Skansegravere, thi visse Personer, som vare særlig egnede hertil saasom Tømmermænd og Baadførere m. fl. til Brobygning, Bjærgværksfolk til Minering, kunde næppe faas i passende Antal af Landalmuen.

I Listen af 1559 findes en Mand, hvis Stilling synes betegnet med Ordet Setzer. Det er tvivlsomt, hvad dette Ord betyder¹⁾.

Ved Siden af Skansemeisteren indtog Vognmesteren en betydelig Stilling, og denne nævnes ogsaa flere Gange i Regnskaberne. Som Ordet antyder, var det hans Bestilling at holde Orden ved de mange Køretøjer, der hørte til Artilleriet, saaledes at drage Omsorg for deres Vedligeholdelse, stille dem paa rette Plads i Parkerne, give Befaling til For- og Fraspænding og bestemme deres Orden i Marchekolonnen.

Sammen med Vognmesteren virkede den i Rentemesterregnskaberne saakaldte „Skermester“, der i Listen af 1559 kaldes „Ober-Schirrmeister“, derimod i fremmede Skrifter og ligeledes senere herhjemme sædvanlig „Geschirrmeister“. Til dennes Bestilling henhørte Varetagelsen af Kuskene, Hestene og Seletøjerne. Efter hvad der findes fremsat i forskellige Skrifter²⁾, var det tillige hans

---

Gange i Rentemesterregnskaberne. Mineringsarbejder nævnes alt tidlig i Aarhundredet, saaledes ved Müggeburg 1534 (Paludan Müller, Grevens Fejde. I. 272) og ved Assens 1535 (Dipl. Flensb. II. 262 flg.).

¹⁾ Det maa nærmest formodes, at dette Ord, der ellers ikke er truffet i Datidens Skrifter, betegner det samme som „Schneller“.

²⁾ Navnlige Arentsche, Ein Buch o. s. v., Kjøbenhavn 1578 (Kgl. Bibl.) og Fronsberger, Kriegsbuch, Frankfurt a. M. 1571—73 (Art. Bibl.).

Pligt, saavidt muligt og efter Omstændighederne sammen med Skansmesteren, at drage Omsorg for, at de Veje, ad hvilke Hæren skulde marchere, bleve gjorte fremkommelige for Skytset, og give Raad om, hvilke Veje og Overgangssteder der helst maatte vælges. Han og Skansmesteren skulde derfor, hvor det kunde lade sig gøre, foran Artilleriets Marchekolonne undersøge Vejenes Tilstand. Ved selve Kolonnen skulde han paasé, at Skytset behandledes paa rette Maade, saaledes at Mundingspropperne vare satte i og Fænghullerne tilklæbede, samt at Køretøjerne ikke bleve belastede med uvedkommende Sager eller Personer. Herhjemme synes det, at hans og Vognmesterens Bestillinger i Reglen ere blevne sammendragne, saa at der ved den samme Styrke kun forekommer enten en Vognmester eller en Skermester.

Kvartérmesterens Stilling maa antages at have svaret ganske til den, som Kvartérmesteren i Fodfolket og Rytteriet indtog.

Vagtmestre ved Artilleriet findes aldrig nævnte.

I Overslaget af c. 1554 forekommer der 2 Bestillingsmænd, der ikke træffes i den nærmest paafølgende Tids Optegnelser, nemlig 1 Krudtvogter og 1 „Schneller“. Den førstnævntes Hverv er givet ved Navnet; den sidstnævnte skulde forestaa Haandteringen af Skytset, særlig Overflytningen af det sværere Skyts fra Blokvognene til Skytsunderlagene og omvendt. Sandsynligvis er hans Bestilling i Syvaarskrigens Tid bleven sammendraget med Vognmesterens, da ogsaa Køretøjernes Vedligeholdelse og Smøringen af Akslerne plejede at paahvile ham.

I Listen af 1559 findes opført 1 Zeugwart og 1 „Zeugschreiber“. Den førstnævntes Bestilling var at føre Bog og Regnskab over alle de Materielgenstande, Artille-

riet førte med sig, deriblandt ogsaa over de Sager, f. Eks. Krudt, der fra Artilleriet leveredes de andre Vaabenarter til Erstatning. Den sidstnævnte havde at udføre Skriverierne angaaende Personellet. I Syvaarskrigens Tid findes der ikke nævnt nogen Zeugwart, saa at dennes Bestilling og Skriverens da formodentlig have været sammendragne.

Hvad endelig selve Bøsseskytterne angaar, da er for det første det ringe Antal, der nævnes i Regnskaberne ved Udbetalingen af Sold, ret mærkeligt. I Almindelighed kan det vel antages, at Udgiftsposterne kun angaa en Del af dem, der vare til Stede paa et eller andet Punkt; men mange har der dog næppe været ved Hæren, da der i hin Tid sædvanligvis kun havdes 1 Bøsseskytte ved hvert Stykke Skyts, kun, naar der havdes forholdsvis mange til Raadighed, 2 ved de sværeste Stykker. Omvendt kunde der ogsaa ved 2 eller flere af de allermindste Stykker blot forekomme 1 Bøsseskytte. Bøsseskytterne indtog saaledes en Kanonførers eller en Underofficers Stilling ved den enkelte Kanon eller Mortér. Det øvrige Betjeningsmandskab, Svendene eller Haandlangerne, synes i Reglen at være til Veje bragt ved, at det udtoges blandt Skansegraverne og stilledes under vedkommende Bøsseskyttes Befaling. Ved hver af de mindre Kanoner synes Antallet af hine Hjælpere at have været 2—3, derefter voksende i Forhold til Vægten eller Kalibret af det enkelte Stykke.

Artilleriets Retspleje under Feltforhold naaede ikke i det 16de Aarhundrede. i alt Fald herhjemme, nogen bestemt Ordning¹⁾. En Person, der i Lighed med Fod-

---

¹⁾ Jvf. om Retsplejen Emil Madsen l. c. 31 flg.

folkets „Schultheis“ særlig havde at varetage Retsplejen, forekommer derfor ikke ved Artilleriet i hin Tid.

Paa Grund af de mange Fredsaar, der fulgte efter Syvaarskrigen, udrustedes der efter denne herhjemme intet Artilleri til Brug i Krig til Lands, og der haves fra hine Aar til Vejledning angaaende, hvorledes man da tænkte sig, at Artilleriets Ordning burde være, kun hvad der derom findes fremsat i det oftere forannævnte, af Arentsehe forfattede, militære Skrift. Bortsét fra, at der i dette ikke er forlangt nogen Arkelimester, underordnet den højstbefalende over hele Artilleriet eller Oberst-Felttøjmasteren, som han her benævnes, samt at der ikke fordres nogen Kwartérmester, er det Antal af Befalingsmænd m. fl., der antoges fornødent, forøget ikke lidet og synes saaledes at pege hen paa en videre Udvikling af Vaabnet. Ikke alene genfindes de fleste af de øvrige Befalingsmænd m. fl., der alt ere nævnte som forekommende i Syvaarskrigens Tid, derhos 1 „Puluerhüter“ og 1 „Schneller“, men der er kommet adskillige flere til. Den saakaldte „Zeugschreiber“ har faaet til sin Raadighed 1 „Gegenschreiber“, og „Zeugwarten“ menes at burde have ogsaa en anden Skriver til Hjælp. Der er tilkommet 1 Kapellan, 1 Læge, Spillemænd, 1 Høvedsmand for Skansegraverne, flere Drabanter og 1 Dreng hos hver af de fleste Befalingsmænd og ligestillede. Endelig findes det Personel, som antoges fornødent, forøget med et Antal „Zeugdiener“, hvilke ikke findes nævnte tidligere. De skulde være beredne Underbefalingsmænd, der særlig havde at bistaa Vognmesteren med at overholde Orden ved Køretøjerne. Unge Adelsmænd indtraadte som Regel ikke i Artilleriet, men i disse Poster tænkte man sig, at de snarest kunde anvendes.

At dømme efter de Afbildninger, som findes i Arentshes Bog og andetsteds, vare Bøsseskytterne ikke iførte Hjelm eller Harnisk. Af Værger havde de blot en Kaarde og vare i øvrigt forsynede med en Krudtflaske eller et Krudthorn med Fængkrudt. Deres Dragt var Datidens borgerlige, mere eller mindre udpyntet ligesom Fodfolkets; dog synes, ifølge hvad der er anført foran (S. 154), en Uniformering at have været gennemført i det mindste en Tid paa Kronborg. Deres Særkende var Luntten, fæstet til og snoet om en Stok, som var længere end en Mands Højde og øverst bar et gaffelformet Beslag.
